

TATARİSTAN'DA AHMED YESEVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALARIN TARİHSEL İNCELEMESİ

HISTORICAL REVIEW OF STUDIES CONDUCTED IN TATARSTAN ON THE LIFE AND WORKS OF AHMED YESEVÎ

LIAILIA MİNGAZOVA*

Sorumlu Yazar

YÜCEL GELİŞLİ**

Öz

Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi olarak da bilinen Ahmed Yesevi, Türk-İslam dünyasının önemli bir âlimi ve Türk tasavvufunun öncülerinden biridir. Kendisi 12. yüzyılda yaşamış bir şair ve tasavvufi ve İslami ilimler uzmanıydı. Yesevi, Türk halklarının İslami aydınlanmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Farklı ülkelerden çok sayıda akademisyen onun hayatı ve yaratıcı çalışmaları üzerine çeşitli çalışmalar yapmıştır. Bilimsel çalışmalar arasında Tasavvuf ve Tasavvuf felsefesi konusu önemli bir yere sahiptir.

Bu makale, Türk-İslam tasavvuf geleneğinin öncülerinden Ahmed Yesevi'nin hayatı ve faaliyetlerinin hem yerel hem de uluslararası Türkoloji çalışmalarında incelenmesini ele almaktadır. Tataristan'daki yayınların analizi, Ahmed Yesevi'nin eserlerinin Tatar teolojik düşüncesi ve Tatar edebiyat araştırmaları bağlamında incelenmesi bağimsiz olarak ele alınmaktadır. Makale, Ahmed Yesevi'nin Tatarların manevi dünyasındaki rolü ve konununun önemini vurgulamaktadır.

Yazar, Tatar akademisyenlerin konuyla ilgili araştırmalarını inceledikten sonra, çalışmaların genel nitelikte olduğunu tespit etmiştir. Yesevinin edebi ve sufi mirasının analizi, Sovyet yönetimi yıllarında oluşan metodolojik klişelerin ve ideolojik önyargıların etkisi altında gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak, bu konuyla ilgili gelecekteki araştırma beklentileri ana hatlarıyla belirtilmiştir.

Yesevinin Tatar kültürüne ve toplumsal düşüncesinin evrimini incelerken veri analiz yöntemi tarihselcilik ilkesine ve sistem yaklaşımına öncelik veren somut-tarihsel bilişsel yöntemle dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Yesevi, Sufi şair, Yaratıcılık, Tasavvuf, Tarikat.

Abstract

Ahmed Yesevi, also known as Pir-i Turkestan Hodja Ahmed Yesevi, is an important scholar of the Turkish-Islamic world and one of the pioneers of Turkish Sufism. He was a poet and expert in Sufism and Islamic sciences who lived in the 12th century. Yesevi made significant contributions to the Islamic enlightenment of the Turkish people. Many academics from different countries have conducted various studies on his life and creative works. Among scientific studies, the subject of Sufism and Sufi philosophy has an important place.

Teorik Makale / Künye: MİNGAZOVA, Liailia – GELİŞLİ, Yücel. "Tataristan'da Ahmed Yesevî'nin Hayatı ve Eserleri Üzerine Yapılan Çalışmaların Tarihsel İncelemesi". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. İsa Sülçevsi - Nebahat Sülçevsi Trc 109 (Mart 2024), 469-478. <https://doi.org/10.60163/tkhecvba.1405136>.

* Prof. Dr., Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University, E-mail: Leila.kfu@inbox.ru, ORCID ID: 0000-0001-5116-1419.

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, E-mail: gelisli@gazi.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2816-3621.

This article deals with the examination of the life and activities of Ahmed Yesevi, one of the pioneers of the Turkish-Islamic Sufi tradition, in both local and international Turkology studies. The analysis of publications in Tatarstan, the study of Ahmed Yesevi's works in the context of Tatar theological thought and Tatar literary studies are handled independently. The article underlines the importance of Ahmed Yesevi's role and position in the spiritual world of the Tatars.

After examining the research of Tatar academics on the subject, the author determined that the studies were of a general nature. The analysis of the heritage was carried out under the influence of methodological stereotypes and ideological prejudices formed during the years of Soviet rule. In conclusion, future research prospects on this topic are outlined.

The article is based on the concrete-historical cognitive method, which gives priority to the principle of historicism and the system approach when examining the evolution of culture and social thought.

Keywords: Ahmad Yesevî, Sufi poet, Creativity, Mysticism, Tarikh.

Giriş

Türk edebiyatı, millî ve manevî mirası sayesinde kültürel bir bağı paylaşır ve Türk retorığının ilerlemesine ve gelişmesine temel oluşturur. Bu gelenek ilhamını, atalarımızın inançlarını, ilkelerini, ahlakını ve kültürel etkileşimlerini somutlaştıran folklor ve mitolojiden alır. En önemlisi, sözlü anlatıların çeşitli edebi formlara dönüştürülmesi hayati bir boyut teşkil eder. Sözlü sanatın en iyi bilinen örneklerinden bazıları Oğuzname, Alpamış, Dedem Korkut Kitabı ve geniş kitlelerce tanınan Manas'tır. Sözlü sanatın çeşitli biçimlerinin tarih boyunca hem araştırma hem de kompozisyon açısından birbirleriyle etkileşime girdiğini ve birbirlerini etkilediğini belirtmek gerekir. "Örneğin Kul Gali, Yusuf Masalı'nı (1212-1233) bestelemek için folklor, mitolojik kaynaklar ve sözlü şiirden geniş ölçüde yararlanmıştır. Benzer şekilde Rabguzi de Peygamberlerin Hayatını (Kıssa-i Enbiya, 1310) yazarken benzer kaynaklardan yararlanmıştır" (Gimadieva, Mingazova, 2017, 479).

Türk edebiyatının bin yılı aşkın tarihinde, çok sayıda yazar, çok sayıda eser vermiştir. Hepsinin isimlerini sıralamak birkaç cilt gerektirir. Ancak bu yazarlardan bazıları sadece kendi dönemlerinin edebiyatını etkilemekle kalmamış, aynı zamanda sözlü ve yazılı edebiyatın gelecekteki kaderi üzerinde de etkili olmuş önemli şahsiyetlerdir. Ahmed Yesevi (ölümü 1166) ve Kul Gali (1180'lerde doğdu ve 1230'larda öldü), Yunus Emre (1250-1320) ve Saif Sarai (1321-1396), Ahmedi (1329-1413) ve Nesimi (ölümü 1417), Nevai (1441-1501) ve Mahtumkuli (18. yüzyıl), İsmail Gaspralı (1851-1914) ve Mirza Fetali Ahundov (1812-1878), Akmulla (1831-1895) ve Abai (1845-1904), Ahmed Midhad (1844-1913) ve Rizaeddin Fahreddin (1858-1936), Gabdulla Tukay (1886-1913) ve Konstantin Ivanov (1890-1915) gibi isimler dikkat çekmektedir.

Tatar edebiyatının 20. yüzyılın başındaki müreffeh gelişimi, şüphesiz ulusal geleneklere dayanmasıyla desteklenmiştir. Geçmişin yaratıcı mirası, Tatar ulusunun bin yıllık tarihini yansıtan başarıya ulaşmada hayati bir unsur olmuştur.

Bu anlamda yazdığı eserler, dini hayatı, yetiştirdiği taleberi ve faaliyetleriyle Türk milletinin tamamında İslamiyetin yayılmasına etki eden Hoca Ahmet Yesevinin hayatı hem yerli hem de yabancı Türkoloji çalışmalarında kapsamlı bir şekilde araştırılmaktadır. Tatar bilim adamları ve edebiyatçıları tarafından incelenen 12. yüzyıl Sufi şairi Ahmed Yesevi'nin yaratıcı mirası da Tatar edebiyatının gelişmesinde önemli bir katkı olarak değerlendirilmektedir.

1. Tataristan’da Ahmet Yesevî ve Eserleri Üzerine Çalışmalar

Ahmed Yesevi’nin eserlerinin araştırılması Türk Dünyasında geniş kapsamlı olmuştur. Eserlerinin gün yüzüne çıkarılması ve tartışmalı konuların belirlenmesi, Hikmetlerinin, özellikle de “Divan-ı Hikmet” risalesinin dikkate değer bazı yönlerini ön plana çıkarmıştır. Edebiyatçılar, Ahmed Yesevi’nin İslam dünyasının en önde gelen şahsiyetlerinden biri olduğu konusunda hemfikirdir.

Ahmed Yesevi’nin adını kapsamlı bir şekilde inceleyen ilk akademisyenlerden biri, ünlü Türk edebiyatçısı Profesör Fuat Köprülü’dür (Köprülü, 1991, 415). Ayrıca, sufi şairin eserlerinin bazı edebi, dilbilimsel, metinbilimsel ve felsefi özellikleri A. Samailovich (Samoilovich, 1928, 1-23), E. Bertels (Bertels, 1939, 246-265), N. Malayev (Mallaev, 1976, 664), A. Borovkov (Borovkov 1948, 229-250), Ocak Ahmet Yaşar (Ocak, 1993, 209-306), A. Abuov (Abuov, 1997, 196), A. Pylev (Pylev 2001, 26), Eyup Baş (Baş, 2011, 21-53) gibi profesyoneller tarafından incelenmiştir.

Örneğin Fuat Köprülü (1890-1966) kendini Türk edebiyatlarında tasavvufun özel olarak incelenmesine adanmıştır. Köprülü, “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar” adlı kitabında Ahmed Yesevi’nin hayatını ve haleflerini titizlikle anlatır. Aynı bölümlerde Yesevi’nin tarikatı, doktrinine göre adabı, inziva ve zikir gibi ritüelleri incelemiştir. Ayrıca yazar, “Divan-ı hikmet”in dil ve edebi özellikleri hakkındaki görüşlerini de paylaşmaktadır (Köprülü, 1991, 415). E.E. Bertels (1890-1957) de A. Yesevi’nin hikmetlerinin tasavvufi içerik ve yapısını vurgulamıştır. Ünlü Fars Edebiyatçısı , “Divan-ı Hikmet”i inceledikten sonra Ahmed Yesevi’nin hikmetlerini Türk boylarının halk nazım ilkelerine dayanarak hece sistemini kullanarak inşa ettiğini vurgular (Bertels, 1939, 246-265). A.K. Borovkov (1904-1962) 1948 yılında yayımladığı “Özbek Dili Tarihi Üzerine Denemeler. Ahmed Yesevi’nin Hikmetlerinin Dilinin Tanımı” adlı çalışmasında “Divan-ı Hikmet”te yer alan eserlerin kapsamlı bir dilbilimsel ve metinbilimsel analizini yapmıştır. Yazar, Hikmet dilinin Karluk lehçesinden kaynaklandığı iddiasını değerlendirdikten sonra, doğu Karahanlı edebi geleneğinden kaynaklandığını belirler. Bununla birlikte, ayrı bir Oğuz-Kıpçak dili olarak işlev görmektedir (Borovkov, 1948, 229-250).

Ayrıca N.M. Mallaev (1922-1996), Özbek edebiyatı tarihi üzerine yazdığı ders kitabında Ahmed Yesevi’nin kişiliğinin yanı sıra “Divan-ı Hikmet”in şiirsel yapısı ve dili hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir (Mallaev, 1976, 664).

Kazak araştırmacı A.P. Abuov, Ahmed Yesevi’nin manevi mirasının ana ilkelerini inceleyen “Hoca Ahmed Yesevi’nin Dünya Görüşü” adlı monografisinde Yesevi’nin eserinin daha kapsamlı bir analizini yapmıştır. Yazar, doğulu Sufi filozofun dünya görüşünün temel özünü, Türk gelenekleri ile Yüce Tanrı hakkındaki Sufi İslam öğretilerinin bir birleşimi olarak tasvir ediyor (Abuov, 1997, 196).

A.I. Pylev’in “Hoca Ahmed Yesevi - Orta Asya’nın ilk Türk Sufi şairi başlıklı tezini not etmek önemlidir: Hayatı ve eserleri” başlıklı tezine dikkat çekmek gerekir.

Yazar, ilk olarak Ahmed Yesevi’nin biyografisinin ayrıntılı bir şekilde yeniden inşasını sağlarken aynı zamanda tarihi gerçekleri efsanelerden ayırmaktadır. İkinci olarak, bu çalışma, son edebi ve tasavvufi çalışmalara dayanarak “Dîvân-ı Hikmet” in nesnel bir tanımını sunmayı amaçlamaktadır. Analiz sırasında ortaya çıkan sorunları vurgulamakta ve Orta Çağ’a ait bu mistik şiir koleksiyonunda yer alan bazı eserlerin gerçek yazarlığı sorununu çözmeye çalışmaktadır. Yazar, Türk mistik şairin hayatını ve eserlerini Karahanlı döneminin tasavvufi ortamı ve Türk edebi mirası ile ilişkili olarak incelemeyi amaçlamaktadır (Pylev, 2001, 191).

Yakın zamana kadar Tatar edebiyatı çalışmaları Ahmed Yesevi gibi sufi şairlerin katkılarının farkına varamamıştır. Sovyet döneminde oluşan hakim ideolojik önyargılar ve metodolojik klişeler, Ahmed Yesevi'nin kalıcı etkisinin algılanışını engellemiştir. Tasavvuf edebiyatı, genellikle bölgedeki tarihsel bağlamına odaklanılarak ve Doğu ve Batı kültürlerinde edebiyat ile dini-felsefi düşünce arasındaki karşılıklı etki ve bağlantı kabul edilmeden tek başına analiz edilmiştir.

Bununla birlikte, Tatar edebiyatının yüzyıllar boyunca Arap, Fars ve Türk kültürleriyle yakın bağları olan birleşik bir Müslüman kültürü içinde geliştiği artık yaygın olarak kabul edilmektedir. 19. yüzyılın sonuna kadar Volga-Ural edebiyatı iki akıma ayrılmıştır: Dini-Sufi ve Doğu Romantiktir (Rönesans) (Yakhin, 2000, 6-7).

Dini, Sufi Tatar edebiyatının ortaya çıkışı inkar edilemez bir şekilde Ahmed Yesevi'nin ismiyle bağlantılıdır. Tatar Ansiklopedik Sözlüğü'ne göre: "Ahmet Yesevi (Khodzhi Ahmet Yasawi, 11. yüzyılın sonları - 1166), Orta Asya'dan bir Sufi şair, Türkçe yazdı ve Sufizmin Türk kolunun tanınmış mutasavvufuydu. Yesevi aynı zamanda bir düşünür ve şairdi. Divan-ı Hikmette yer alan hikmetleri, Tatarlar arasında popülerdi ve birçok şair onları taklit etmiştir (Tatar Ansiklopedik Sözlüğü, 1993).

Yesevi bu kadar bilinmesine, kişisel özellikleri ve arşiv kaynakları göz önünde bulundurulmasına rağmen, onun zengin mirası büyük ölçüde keşfedilmemiş, yeterli çalışma yapılmamıştır (Yakhin, 2000, 45-46). Mevcut kayıtlara göre Kazan, Moskova, Ufa, St. Petersburg ve diğer Rus şehirlerindeki kütüphaneler ve arşivler Yesevi'nin yazılarının el yazmalarına ev sahipliği yapmaktadır (Minnegulov, 2017, 142).

Kazan'da, Tataristan Bilimler Akademisi'nin "Miraskhan"ında Ahmed Yesevi'nin eserlerinin üç el yazması bulunmaktadır (39 koleksiyon, No. 525, depolama birimleri 3586, 5368, 5552). Ayrıca, Kazan Federal Üniversitesi (KFU) Nadir Kitaplar ve El Yazmaları Bölümü'nde «Divan-ı hikmet» başlıklı 10 yaprak bulunmaktadır: No. 19. 412, 441, 1276, 1343, 4054-4057. Bu el yazmaları 15. ve 16. yüzyıllara tarihlenmektedir (Minnegulov, 2017, 142). Örneğin 1276 numaralı liste 1876-1878 yılları arasında derlenmiştir. «Miraskhan» ve Kazan Üniversitesi'nde bulunan el yazmaları hikmetlerin sayısı, düzenlenmesi ve hacmi bakımından farklılık göstermektedir. Ancak T-19 numaralı liste eksiksizliği ve kalitesiyle öne çıkmaktadır. 1232/1817 yılında derlenen ve 220 sayfadan oluşan yazmanın 1-89. sayfalarında Ahmed Yesevi'nin «Hikmete hekim» başlıklı hikmetleri yer almaktadır. Ayrıca Süleyman Bakırgani'nin birkaç şiiri de bu listede yer almaktadır (Minnegulov, 2017, 142).

19. yüzyıl boyunca Ahmed Yesevi'nin yazıları ve el yazması listeleri basılmış ve Tatarlar ve diğer Türk halkları arasında yayılmıştır. Minnegulov'un aktardığına göre, 1878 yılında Kazan Üniversitesi matbaası "Divan-ı Hikmet'in" ilk baskısını (125 sayfa) yayımlamıştır. Daha sonra Kazan'da 1886, 1887 (147 sayfa), 1893 (262 sayfa), 1896 (277 sayfa), 1904 (262 sayfa) ve 1912 (262 sayfa) olmak üzere başka baskılar da yapılmıştır (Minnegulov, 2017, 142).

"Divan-ı Hikmet" resmi üniversite baskılarının yanı sıra Kerimov kardeşlerin matbaası tarafından da basılmıştır. Hikmetlerin sayı ve düzenlemelerinin, dil ve içerik farklılıkları da dahil olmak üzere Kazan baskıları arasında değişiklik gösterdiğini belirtmek önemlidir. Örneğin, ikinci baskı 71 hikmet içerirken, Kerimov kardeşlerin matbaası 159 hikmetli kitaplar basmıştır. (Kadırova, 2002, 30).

Ahmed Yesevi'nin şiirleri koleksiyonlar, ders kitapları ve Tatar gazete ve dergileri de dahil olmak üzere çeşitli basılı yayınlarda yayınlanmıştır. Eserlerinden ilk kez 20. yüzyılın başlarında, özellikle de 1916 tarihli «Şura» dergisinin dördüncü sayısında bahsedilmiştir. Çağdaşlarının o dönemde Türkleri temsil eden Farsça

yazmalarına rağmen, Ahmed Yesevi'nin Türk dilinde "hikmetler" yazdığını belirtmek gerekir (Öbelferid, 1916, 108-109). Ayrıca Fuat Köprülü, yukarıda bahsi geçen kitabında, yazarın eserlerinin Tatarlar arasındaki popülerliğinin, "Divan-ı Hikmet" koleksiyonunun Tatar diline dilsel yakınlığına atfedildiğini belirtmektedir.

G. Gaziz (1887-1937) ve G. Rakhim (1892-1943) tarafından yazılan Tatar Edebiyatı Tarihi'nin ikinci baskısında yazarlar şöyle demektedir

"Tatarlar arasında tasavvuf edebiyatı, resmi dinin yanı sıra çok eski zamanlardan beri mevcuttur. Bu da Tatar dini edebiyatında tasavvufun kayda değer etkisini açıklamaktadır.

Ayrıca, yazarlar Ahmed Yesevi'nin eserinin hem olumlu hem de olumsuz yönlerini değerlendirerek bir analizini sunarlar" (Rahim, Gaziz, 1922, 84-94).

1878 yılında Kazan Üniversitesi matbaasında M. Zakiev ve A.K. Karimullin tarafından «Hakim Hazrat Sultan al-Gharifin Khoja Ahmad Yesevi» adlı eserin «Birinci Baskısı» 1200 adet basılmıştır. İkinci baskı da 1887 yılında aynı evde ve aynı başlıkla basılmıştır. İlk baskı 65 hikmetten oluşurken, sonraki baskıda 71 hikmet yer almıştır (Zakiev, Karimullin, 1993).

Tarihsel söylemde iddia edildiği gibi, Ahmed Yesevi'nin farklı bir coğrafi bölgedeki çeşitli Türk halklarının kültürünün gelişimi üzerindeki etkisi, M. Gainutdinov tarafından daha da açıklanmaktadır. Kazakistan'ın halk dininin temelinde bu Sufi şairin öğretilerine dayandığını savunmaktadır. M. Gainutdinov ve diğerlerine göre, Türk Kurtuluş Savaşının yapısı ve genel ivmesi devrim öncesi Özbek toplumu üzerinde yadsınamaz bir miras bırakmıştır (Gainutdinov, 2004, 319).

Ayrıca, X. Minnegulov (Minnegulov 2017, 360), M. Gainutdinov (Gainutdinov, 2004, 319), N. Khisamov (Khisamov, 1994, 35-38), A. Sibgatullina (Sibgatullina, 2013, 184), F. Yakhin (Yakhin, 2000, 30-103), L. Kadırova (Kadırova, 2002, 245) ve diğer bilim adamları, Ahmed Yesevi'nin yaşamı ve eylemleri hakkında, Tatar halkının asırlık manevi yaşamına yaptığı önemli katkıları vurgulayan anlayışlı gözlemler sunmuşlardır.

L.K. Kadırova, "Ahmed Yesevi'nin Hikmetlerinin Leksiko-Semantik ve Üslup Özellikleri: Kazan Nüshalarına Göre" başlıklı doktora tezinde A. Yesevi'nin eserlerinde kullanılan dili analiz etmektedir. Dil araştırmaları, Orta Çağ boyunca Türk edebi dillerinin tarihsel gelişimini ve değişimini anlamak için çok önemlidir (Kadırova, 2002).

Ahmed Yesevi, 12. yüzyıl Kıpçak geleneğini Türk edebi dilinde bir şair olarak canlandırmıştır. Tatar edebi dilinin evrimi sırasında Kıpçak dilinden etkilendiği bilinmektedir. Bu nedenle, XI-XII. yüzyıllardaki Türk eserlerini incelemek, modern Tatar dilinin gelişim yollarını önemli ölçüde belirleyebilir. Bu çalışma, A. Yasavi'nin şiirsel eserlerinin dil ve üslubunun Tatar dili ile ilişkisi üzerine yapılan ilk çalışmadır. Çalışma, daha sonra Tatar edebi dilinin temeli haline gelen Kıpçak edebi dili geleneğinin eser üzerinde ağırlıklı olarak etkili olduğunu bilimsel olarak kanıtlamaktadır (Kadırova, 2002, 26).

Ayrıca, A. Sharipov, VIII - XIV. yüzyıllarda Eski Türk ve Türk-Tatar edebiyatında şiir türleri sistemi: kökeni, oluşumu ve işleyişi» başlıklı doktora tezinde, A. Yasawi tarafından yaratılan kendine özgü şiir türünü inceler ve "A. Yasawi'nin Türk şiir tarihinde klasik Türk şiir biçimlerini formüle eden ilk şair olduğu" sonucuna varır (Şaripov, 2001).

Son yıllarda Tatar edebiyat araştırmacıları Ahmed Yesevi'nin hayatı ve eserlerinin felsefi ve tasavvufi yönlerine artan bir ilgi göstermişlerdir. A.T. Sibgatullina'nın eserinde yaptığı yorum bunun bir örneğidir.

“Yesevi'nin tekçi dünya görüşü ve Tanrı'ya tanıma biçiminin şeriate sıkı sıkıya bağlılığı, pagan ve Hıristiyan komşular arasında yaşayan günümüz Tatarlarının atalarının ruhani ve dini ihtiyaçlarını tam olarak karşılamış görünmektedir” (Sibgatullina 2002, 20).

Çeşitli çalışmalar arasında dikkate değer bir bilimsel çalışma, F. Yakhin'in “Mistik Şagyir Ahmed Yesevi ve Şiiri” başlıklı çalışmasıdır. Bu çalışma, Ahmed Yesevi'nin biyografik verilerinin kapsamlı bir analizini sunmakta, basın kroniğinin yanı sıra “Divan”ının incelenmesini de kapsamaktadır. Çalışma, şairin faaliyet ve yaratıcılığının dini tasavvuf ve mitoloji perspektifinden ek bir değerlendirmesiyle birlikte, tasavvufi görüşlerinin özünü ve tasavvufun ana tarikatlarını genişletmektedir (Yakhin, 2000, 74-82). Eser, şairin faaliyet ve yaratıcılığının dini mistisizm ve mitoloji perspektifinden ek bir değerlendirmesiyle birlikte, onun Sufi görüşlerinin özünü ve Sufizmin ana tarikatlarını genişletmektedir (Yakhin, 2000, 74-82). Yakhin'in, şairin hayatını ve eserlerini analiz eden bazı akademisyenlerin zaman zaman çelişen bulgularını düzeltmesi özellikle değerlidir.

Bir kez daha Fuat Köprülü'nün Ahmed Yesevi tarikatının ortaya çıkışını ve yayılmasını Volga Tatarları ile ilişkilendirdiği, özellikle Altın Orda'dan bir Yesevi olan İdigei-Mirza'nın Nogaylar arasında kurulmasında rol oynadığını vurguladığı çalışmasına atıfta bulunuyoruz (Köprülü, 1991, 57).

Konuya daha fazla açıklık getirmek için tarihi gerçekleri incelemek gerekir. Tarihi gerçeklerin gösterdiği gibi, İslam Volga ve Ural bölgesine daha VII-VIII. yüzyıllarda nüfuz etmeye başlamıştır. Resmî olarak biraz daha geç kabul edildi: Hazar Kağanlığı'nda 737'de ve Bulgar devletinde 922 yılında kabul edildi (Iskhakov, 2004).

Tatar etnosunun oluşumu Bulgarlar, Hazarlar, Kıpçaklar ve Tatar kabileleri tarafından büyük ölçüde etkilenmiştir. Yüzyıllar boyunca Orta Asya ile Volga ve Ural bölgeleri arasında önemli ekonomik, siyasi, dini ve kültürel ilişkiler olmuştur. Orta Asya, özellikle de Harezmi, Doğu Avrupa'da İslam'ın kabulü ve yayılması üzerinde önemli bir etkiye sahipti. 1-20. yüzyıllar arasında Volga bölgesinde camiler ve medreseler kurulmuştu. Ayrıca araştırmacılar, yazarlar, dini liderler, sufiler ve dervişler vardı. Arapça, Farsça ve Türk dili tüm bölgeye yayılmıştır. Teknik terimler ilk kullanıldıklarında açıklanır ve nesnel dil resmi bir kayıt tutar (Sibgatullina, 2013, 184).

Ahmed Yesevi ile Volga ve Ural halkı arasındaki etkileşim çeşitli faktörler ve ökoşullar tarafından belirlenmiştir: Yesevi'nin fikirleri Tatar-Müslüman toplumunun kolektif bilincine derinlemesine yerleşmiş, folkloruna, edebiyatına ve zikrine nüfuz etmiştir. Tatar akademisyenlere göre, yüzyıllar boyunca Yeseviyye ve Nakşibendiyye tarikatlarının fikirleri Tatar Müslüman kültürü tarafından özümsemiş ve mükemmelleştirilmiştir. Bu fikirler geçmiş geleneklerle birleşerek Tatar Sufizminin kendine özgü bir karışımını ortaya çıkarmıştır (İbrahim vd., 2002).

Tarihi M. Khudyakov'un eserinde Yeseviye tarikatını takip eden Tatar Sufi şeyhlerinin isimlerini vermesi dikkat çekicidir. Bunlar arasında Buraş (1491-1507), Şah-Hüseyn (1512-1516), Beyurgan (ölümü 1546) ve Mansur (ölümü 1546) ve oğlu Kul Şerif (ölümü 1552) bulunmaktadır. Eserde ayrıca «mollalar, imamlar, dervişler; hacılar, hafızlar, danişmendler, şeyh-zadeler ve molla-zadeler» gibi din adamları da rütbelere göre listelenmiştir (Khudyakov, 1923, 189-190).

Hisamuddin Şerafutdin'in kroniğine göre, Kazan Hanlığı'ndaki Yesevi şeyhlerinin bir kataloğunu da sunmaktadır: 1) İbraş'ın oğlu ve Ahmed Yesevi'nin müridi Beyyaş, 2) Tuğk-Muhammed'in oğlu ve Beyyaş'ın müridi İş-Muhammed, 3) Zül-Muhammed'in oğlu İdris, 4) İbrahim'in oğlu Kasım, 5) Buhara'dan Feyzullah Efendi ve 6) İshteriak'ın oğlu Akhund Shaam (Khudyakov, 1923, 190-191).

Araştırmacılara göre bu durum, doğrudan Ahmed Yesevi ve Bahaaddin Nakşibendi'nin (1318-1389) öğretilerine atfedilen tasavvufun Volga bölgesindeki yaygın etkisi ve başarısıyla sonuçlanmıştır (Sibgatullina, 2013, 184). Nakşibendi'nin, Yesevi'nin Sufi kavramlarının geliştirilmesinde, düzenlenmesinde ve iyileştirilmesinde önemli bir rol oynadığını belirtmek gerekir.

Sonuç

Ahmed Yesevi'nin eserlerinin araştırılması Türk Dünyasında geniş kapsamlı olmuştur. Eserlerinin gün yüzüne çıkarılması ve tartışmalı konuların belirlenmesi, Hikmetlerinin, özellikle de "Divan-ı Hikmet" risalesinin dikkate değer bazı yönlerini ön plana çıkarmıştır. Fuat Köprülü (1890-1966), "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar" adlı kitabında Ahmed Yesevi'nin hayatını ve haleflerini incelemiştir. Bu çalışma Yeseviyle ilgili ilk çalışmalardan biridir. Kitapta Yesevi'nin tarikatı, doktrinine göre adabı, inziva ve zikir gibi ritüelleri incelemiştir. Ayrıca yazar, "Divan-ı hikmet" in dil ve edebi özellikleri hakkındaki görüşlerini de paylaşmaktadır. Tatrstanda farklı yazarlar tarafından yapılan Yeseviyle ilgili çalışmalarda;

1. Yesevinin yazı dilinin Karluk lehçesinden olduğu, doğu Karahanlı edebi geleneğinden kaynaklandığı ve şiirleri koleksiyonlar, ders kitapları ve Tatar gazete ve dergileri de dahil olmak üzere ilk kez 20. yüzyılın başlarında, özellikle de 1916 tarihli «Şura» dergisinin dördüncü sayısında bahsedildiği,
2. Yesevinin dünya görüşünün temel özünü, Türk gelenekleri ile Yüce Tanrı hakkındaki Sufi İslam öğretilerinin bir birleşimi olduğu,
3. Tatar edebiyatında Ahmed Yesevi gibi sufi şairlerin Sovyet döneminde oluşan hakim ideolojik önyargılar ve metodolojik klişeler, kalıcı etkisinin algılanışını geç olduğu,
4. Tasavvuf edebiyatı, genellikle bölgedeki tarihsel bağlamına odaklanılarak ve Doğu ve Batı kültürlerinde edebiyat ile dini-felsefi düşünce arasındaki karşılıklı etki ve bağlantı kabul edilmeden tek başına analiz edildiği,
5. Tatar edebiyatının yüzyıllar boyunca Arap, Fars ve Türk kültürleriyle yakın bağları olan birleşik bir Müslüman kültürü içinde geliştiği artık yaygın olarak kabul edildiği ve 19. yüzyılın sonuna kadar Volga-Ural edebiyatı iki akıma ayrıldığı; Dini-Sufi ve Doğu Romantik (Rönesans) olduğu,
6. Dini, Sufi Tatar edebiyatının ortaya çıkışı inkar edilemez bir şekilde Ahmed Yesevi'nin ismiyle bağlantılı olduğu,
7. Yesevi'nin fikirleri Tatar-Müslüman toplumunun kolektif bilincine derinlemesine yerleşmiş, folkloruna, edebiyatına ve zikrine nüfuz ettiği,
8. Tatar akademisyenlere göre, yüzyıllar boyunca Yeseviyye ve Nakşibendiyye tarikatlarının fikirleri Tatar Müslüman kültürü tarafından özümsemiği,
9. Tataristan'da Son yıllarda, Ahmed Yesevi'nin kişiliği ve tasavvufi faaliyetleri hakkında çok sayıda çalışma yapıldığı, bu çalışmalarda Yesevinin hayatı, tarikatı ve öğretilerinin birçok kültür üzerindeki etkisi hakkında makale ve kitapları

kapsadığı sonuçları elde edilmiştir.

Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre Yeseviyle ilgili yayınlardan bazılarının Sufi'nin tasavvufi imajına meydan okuyan çelişkiler sunduğu görülmüştür. Yapılan çalışmaların daha bilimsel nitelik taşıması olumsuz anlatımları ortadan kaldırmaktadır. Keşfedilen yeni belgeler, yeni tarihi kaynaklar ve arşiv materyalleri sürekli olarak doğru bilginin elde edilmesine kaynaklık yapmaktadır. Bu nedenle, akademik güvenilirliği artırmak için güvenilir kaynakları derlemek ve konu hakkında kapsamlı bir araştırma yapmak zorunludur.

Yeseviyle ilgili doğru bilgileri elde etmek için Çağdaş Tatar, Kazak, Orta Asya, Türk, İngilizce ve diğer çeşitli kaynakları kapsayan titiz bir araştırma, tarih, dilbilim, etnografya, kültürel çalışmalar, dini çalışmalar, sanat tarihi ve diğer ilgili alanlar gibi çeşitli alanlarda uzmanlaşmış akademisyenler için önemli araştırma materyalleridir. Gelecekte yapılacak çalışmalar için bu kaynaklar daha objektif şekilde incelenmelidir.

Acknowledgements. This paper is performed as part of the implementation of the Kazan Federal University Strategic Academic Leadership Program / Bu çalışma Kazan Federal Üniversitesi Stratejik Akademik Liderlik Programının uygulanması kapsamında gerçekleştirilmiştir.

References

- Абуов, А.П. Мировоззрение Ходжа Ахмета Ясави. Алматы, 1997. [Abuov, A.P. *Hoca Ahmet Yesevi'nin Dünya Görüşü*. Almaty, 1997].
- Әбелфәрид. Хужа Әхмәд Ясәви // Шура. 1916. № 4. 108-109. [Abdulfarid. *Hoca Ahmet Yesevi* // Shura. 1916. № 4. 108-109].
- Бертельс, Е. Литература народов Средней Азии от древнейших времен до XV века н.э. // Новый мир. 1939. № 7. 246-265. [Bertels, E. *En eski zamanlardan XV. yüzyıla kadar Orta Asya halklarının edebiyatı* / Yeni Dünya. 1939. № 7. 246-265].
- Боровков, А.К. Очерки по истории узбекского языка (Определение языка хикматов Ахмада Ясави) // Советское востоковедение. М.: Изд-во АН СССР, 1948. Т.V. 229-250. [Borovkov, A.K. *Özbek Dilinin Tarihi Üzerine Denemeler* (Akhmad Yasavi tarafından Hikmet Dilinin Tanımı) // Sovyet Doğu Araştırmaları. М.: Izd-vo of the Academy of Sciences of the USSR, 1948. T.V. 229-250].
- Еуур, Ваş. *Ahmed Yesevi'nin Bektaşilik, Alevilik Üzerindeki Etkileri ve Osmanlı Dini Hayatındaki İzleri*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011. (52) 2, 21-53
- Газиз, Г., Рәхим, Г. Татар әдәбияты тарихы. Борынгы дәвер. Икенче бүлек. Казан, 1922. [Gaziz G., Rahim G. *Tatar edebiyatı tarihi. Eski edebiyat*. İkinci bölüm. Kazan, 1922].
- Гайнетдинов, М. Гасырлар мирасы. Казан, 2004. [Gainetdinov, M. *Yüzyılların Mirası*. Kazan, 2004].
- Guluza Ilyasovna Gimadieva, Liailia Ihsanovna Mingazova, Galib Amiruglu Sayilov, Fleura Sagitiovna Sayfulina. *General Roots, General Spirituality: Literary Interrelations of Literatures in the Aspect of Cultural Dialogue* // Journal of History Culture and Art Research. Vol. 6, No. 4, September 2017. 497-504.
- Хисамов, Н. Әхмәд Ясәви һәм Кол Гали // Мирас. 1994. № 10. 35-38. [Khisamov, N. *Ahmad Yasavi ve Kol Gali* // Miras. 1994. № 10. 35-38].
- Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства. Казань: Государственное издательство, 1923. [Khudyakov M. *Kazan Hanlığı tarihi üzerine denemeler*. Kazan: Devlet Yayınevi, 1923].
- Ибрагим, Т.К., Султанов, Ф.М., Юзеев, А.Н. Татарская религиозно-философская мысль общемульманском контексте. Казань, 2002. [İbrahim, T.K., Sultanov, F.M., Yuzeyev, A.N. *Genel Müslüman bağlamında Tatar dini-felsefi düşüncesi*. Kazan, 2002].
- Исхаков Д.М. Тюрко-татарские государства XV-XVI вв. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2004. [Iskhakov D.M. *Türk-Tatar Devletleri XV-XVI yüzyıl*. Kazan: Ş. Marjani adına Tarih Enstitüsü. Sh. Marjani AN RT, 2004].

- Кадырова, Л.К. Лексико-семантические и стилистические особенности хикметов Ахмада Ясави: по Казанским изданиям. *Кандидатская диссертация. Казань, 2002.* [Kadırova L.K. *Ahmet Yesevi'nin Hikmetlerinin Leksiko-Semantik ve Stilistik Özellikleri: Kazan Nüshaları Üzerine.* Adaylık tezi. Kazan, 2002].
- Көпрүлү, Ф. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar.* Ankara. 1991.
- Маллаев, Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи: Университетларнинг филология факультетлари ҳамда педагогика институтларининг тил ва адабиёт факультетлари учун дарслик. Тошкент: Ўқитувчи, 1976. Биринчи китоб (XVII асргача). Қайта ишланган учинчи нашри. 664.
- Миннегулов, Х.Ю. Тюрко-татарская словесность в контексте межлитературных связей. Казань, Ихлас, 2017. [Minnegulov, H.Yu. *Turko-Tatar slovesnost' v konteksta interliteraturnykh svyazi.* Kazan, İhlas, 2017].
- Осак, А. У. *Türk Dünyasında Ahmed-i Yesevi Kültürünün Yayılışı.* Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirisi, Kayseri, 1993. s. 209-306.
- Özköse, K. (2016). Ahmed yesevî'nin hikmetlerinde aşk terennümü. *Diyanet İlmî Dergi*, 52(4), 11-28.
- Пылев, А.И. Ходжа Йасави – первый тюркский суфийский поэт Средней Азии (Жизнь и творчество). Автореф. дис. канд. филол. наук. Санкт-Петербургский гос. ун-т., 2001. 26. [Pilev, A.I. *Hoca Yasavi – Orta Asya'nın ilk Türk Süfi şairi (Hayatı ve eserleri).* Avtoref. dis. filoloji bilimleri adayı. Petersburg Devlet Üniversitesi, 2001. 26].
- Самойлович, А.Н. К истории среднеазиатско-турецкого языка. Мир-Али-Шир: сб. к пятидесятилетию со дня рождения. Л., 1928. 1-23. [Samoilovich, A.N. *Orta Asya-Türk dilinin tarihine.* Mir-Ali-Shir: doğumunun beş yüzüncü yıldönümü için derleme. L., 1928. 1-23].
- Сибгатуллина, Э.Т. Суфизм в татарской литературе (*источки, тематики и жанровые особенности*): Автореф. Дис. д-ра филол. Наук, КГУ. Казань, 2002. 62 с. [Sibgatullina, A.T. *Tatar edebiyatında tasavvuf (kökenleri, temaları ve tür özellikleri): Yazarın.* Philology Bilimleri, Doktora Tezi Özeti. KGU. Kazan, 2002. 62].
- Сибгатуллина Э.Т. Татар дини-суфи әдәбияты. Дәрәслек-кулланма. Казан, Казан университеты нәшр., 2013, 184. [Sibgatullina A.T. *Tatar dini ve tasavvuf edebiyatı.* Ders kitabı. Kazan: Kazan Üniversitesi Yayınevi, 2013. 184].
- Татарский энциклопедический словарь. Казань, Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 1999. [*Tatar Ansiklopedik Sözlüğü.* Kazan, RT Bilimler Akademisi Tatar Ansiklopedisi Enstitüsü, 1999].
- Шарипов, А. Система стихотворных жанров в древнетюркской и тюрко-татарской литературе VIII - XIV вв.: зарождение, становление и функционирование. Казань, 2001, 373. [Şaripov, A. *VIII - XIV. yüzyıllarda eski Türk ve Türk-Tatar edebiyatında şiirsel türler sistemi: kökeni, oluşumu ve işleyişi.* Kazan, 2001, 373].
- Яхин, Ф. Татар шигъриятендә дини мистика һәм мифология. Казан дәүләт гуманитар институты нәшрияты, 2000. 30-103. [Yakhin F. *Tatar Şiirinde Dini Mistisizm ve Mitoloji.* Kazan Devlet İnsani Enstitüsü Yayını, 2000. 30-103].
- Зәкиев М.З., Кәримуллин Ә.Г. Хужа Әхмәт Ясәви болгар-татар деньясында. Татарстан хәбәрләре. 1993. 20 май. [Zakiev M.Z., Karimullin E.G. *Bulgar-Tatar dünyasında Hucud Ekmet Yasevi.* Tataristan Haberleri. 1993. 20 Mayıs].

Extended Abstract

In the more than thousand-year history of Turkish literature, many writers have produced many works. However, some of these writers were important figures who not only influenced the literature of their period, but also had an impact on the future fate of oral and written literature. Ahmed Yesevi, also known as Pir-i Turkestan Hodja Ahmed Yesevi, is an important scholar of the Turkish-Islamic world and one of the pioneers of Turkish Sufism. He is a poet, Turkish Sufi and Islamic thinker who lived in the 12th century. Yesevi made significant contributions to the Islamic enlightenment of the Turkish people with his works. The life of Hodja Ahmet Yesevi, who influenced the spread of Islam throughout the Turkish nation with his religious life, his students and activities, is extensively researched in both domestic and foreign Turkology

studies. Many academics from different countries have conducted various studies on his life and creative works. Among scientific studies, the subject of Sufism and Sufi philosophy has an important place. The creative legacy of the 12th century Sufi poet Ahmed Yesevi, studied by Tatar scholars and literati, is also considered an important contribution to the development of Tatar literature.

This article deals with the examination of the life and activities of Ahmed Yesevi, one of the pioneers of the Turkish-Islamic Sufi tradition, in both local and international Turkology studies. The analysis of publications in Tatarstan, the study of Ahmed Yesevi's works in the context of Tatar theological thought and Tatar literary studies are handled independently. The article emphasizes the importance of Ahmed Yesevi's role and position in the spiritual world of the Tatars.

While Yesevinin examines the evolution of Tatar culture and social thought, his data analysis method is based on the principle of historicism and the concrete-historical cognitive method that gives priority to the system approach.

Until recently, Tatar literature studies could not recognize the contributions of Sufi poets such as Ahmed Yesevi. The prevailing ideological prejudices and methodological clichés formed during the Soviet period prevented the perception of Ahmed Yesevi's lasting impact. However, it is now widely accepted that Tatar literature developed over the centuries within a unified Muslim culture with close ties to Arab, Persian and Turkish cultures. Until the end of the 19th century, Volga-Ural literature was divided into two movements: Religious-Sufi and Eastern Romantic.

The emergence of religious, Sufi Tatar literature is undeniably linked to the name of Ahmed Yesevi. According to the Tatar Encyclopedic Dictionary: "Ahmet Yesevi (Khodzhi Ahmet Yasawi, late 11th century - 1166) was a Sufi poet from Central Asia, wrote in Turkish and was a well-known mystic of the Turkish branch of Sufism. Yesevi was also a thinker and poet. His wisdoms contained in the Divan-ı Hikmet were popular among the Tatars and many poets imitated them.

Although Yesevi is so well known and his personal characteristics and archival sources are taken into consideration, his rich legacy has remained largely unexplored and not enough studies have been done. According to available records, Kazan, Moscow, Ufa, St. Libraries and archives in St. Petersburg and other Russian cities house manuscripts of Yesevi's writings.

Research on Ahmed Yesevi's works has been extensive in the Turkish World. The unearthing of his works and the identification of controversial issues have brought to the fore some remarkable aspects of his Wisdom, especially the treatise "Divan-ı Hikmet".

According to the results obtained from the study, it was seen that some of the publications about Yesevi presented contradictions that challenged the Sufi image of the Sufi. The more scientific nature of the studies eliminates negative narratives. Discovered new documents, new historical sources and archive materials constantly serve as a source of obtaining accurate information. Therefore, it is imperative to compile reliable sources and conduct comprehensive research on the subject to increase academic credibility.

After examining Tatar academics' research on Yesevi, it was determined that the studies were of a general nature. The analysis of Yesevi literary and Sufi heritage was carried out under the influence of methodological clichés and ideological prejudices formed during the years of Soviet rule.

To obtain accurate information about Yesevi, meticulous research covering contemporary Tatar, Kazakh, Central Asian, Turkish, English and various other sources was carried out by scholars specializing in various fields such as history, linguistics, ethnography, cultural studies, religious studies, art history and other related fields. They are important research materials for For future studies, these sources should be examined more objectively.